

ДАВРИЙ МАТБУОТ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСТИҚЛОЛ УЧУН ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ РАҲБАРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ХУСУСИДА

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.30.30.003>

Ҳамаев Нодирбек Момунович,

Фарғона давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақолада Туркистонда юз берган совет режимига қарши қуролли кураш раҳбарлари ва уларнинг фаолиятидаги асосий вазифалари матбуотда қандай ёритилганлиги таҳлил этилади. Муаллиф мазкур қуролли ҳаракат раҳбарларининг ҳарбий ва сиёсий фаолиятини ўша даврда нашр этилган газета ва журнал материаллари асосида очиб беришга ҳаракат қилган. Қўрбошиларнинг образи ҳам илк бора матбуотда қандай акс этганлиги ёритиб берилади. Уларнинг ҳаракат доираси ва ўзаро алоқаларига тўхталиб ўтилади. Шунингдек, даврий матбуот материаллари совет режимига қарши қуролли кураш раҳбарлари фаолиятини ўрганишда муҳим манбалардан бири эканлиги қайд этилган.

Калит сўзлар. Туркистон, даврий матбуот, қуролли кураш, қўрбоши, босмачи, босмачилик ҳаракати, большевик, амир ал-муслимин, раҳнамо, қурол-яроғ.

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ О ПРЕДВОДИТЕЛЯХ ВООРУЖЕННОГО ДВИЖЕНИЯ ПРОТИВ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ТУРКЕСТАНЕ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ҳамаев Нодирбек Момунович

Старший преподаватель кафедры Всемирной истории Ферганского государственного университета, доктор философии по историческом наукам (PhD)

Аннотация. В статье анализируется освещение предводителей вооруженного движения против советского режима в Туркестане и задачи их деятельности. Автор постарался раскрыть военную и политическую деятельность руководителей данного движения на основе материалов, опубликованных в газетах и журналах того времени. Также освещается как впервые были изображены образы курбашей в печати, задачи их деятельности и взаимные отношения. Также отмечается, что материалы периодической печати являются одними из важных источников в изучении деятельности предводителей вооруженного движения против советского режима.

Ключевые слова: Туркестан, временной печать, вооруженная движения, курбаши, басмачи, басмачество, большевик, амир ал-муслимин, предводитель, вооружение

PERIODICALS ABOUT ON THE LEADERS OF THE ARMED MOVEMENT FOR INDEPENDENCE IN UZBEKISTAN AND THEIR RESPONSIBILITIES

Khamayev Nodirbek Momunovich

Ferghana State University, senior lecturer at the department of World history, doctor of philosophy in historical sciences (PhD)

Abstract. The article examines the coverage of the leaders of the armed movement against the Soviet regime in Turkestan. The author tried to reveal military and political activities of the leaders of the movement on basis of materials published in newspapers and magazines of that time. Also it highlights how the images of kurbashi were first shown in the Press, the scope of their activities and mutual relations. It is also noted that the periodical press materials are one of the most important sources in the study of the activities of the leaders of the armed movement against Soviet regime.

Keywords: Turkestan, periodical press, armed movement, kurbashi, basmachi, basmachies movement, bolshevist, amir al-muslimin, leader, weapon

Туркистон Мухторияти совет ҳокимияти томонидан шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, лекин унинг ғоялари, халқнинг орзу-умидлари ўлкада кўтарилган истиқлол ҳаракатида намоён бўлди. Қарийб 20 йил (1918–1935 йй.) давом этган бу ҳаракатни ҳарбий ва сиёсий жиҳатдан бошқарган кўрбошиларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Шу муносабат билан, кўрбошилар кимлар бўлган, деган табиий савол туғилади. Тарихий манбаларда, шу жумладан матбуот саҳифаларида номи тилга олинган кўп кўрбошиларнинг шахси, касбу кори, фаолияти ҳамда тақдири тўғрисида етарли маълумот учрамайди. Тўғри, уларнинг энг машҳурлари бўлмиш Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермухаммадбек, Иброҳимбек, Жунаидхон, Очилбек, Мулла Абдуқаҳҳор ва бошқаларнинг шахсий ҳаёти ва фаолияти ўша вақтда ҳам, кейинчалик ҳам чуқур ўрганилиб, бир қатор асарлар яратилди [3; 4; 19; 17; 18; 2]. Лекин ҳозирги кунга қадар бошқа кўпгина кўрбошиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳали ҳам мукамал даражада ўрганилганича йўқ. Шунинг учун ўша давр матбуоти саҳифаларида айрим кўрбошилар хусусидаги маълумотларни келтириш айни муддао деб ҳисоблаймиз.

Кўрбошилар ҳақида гап кетганда кўпчилик тарихчилар уларнинг мардлиги ва жасурлиги, Ватан озодлиги йўлида ўз жонидан ҳам кечганликларини тилга оладилар. Уларнинг довураклиги ўша давр совет раҳбарлари томонидан ҳам тан олинганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Айниқа, совет журналистлари Мадаминбек ва Иброҳимбекнинг ҳарбий бошқарувчилик истеъдодларига тан беришган [9].

Истиқлолчилик ҳаракати ҳали давом этган даврда матбуот саҳифаларида кўрбошилар образи, шахсияти ва фаолияти салбий нуқтаи назардан талқин қилинган, яъни уларни кўпроқ “босмачи”, “босқинчи” деб аташган. Совет ҳокимияти дастлаб истиқлол учун олиб борилган

куролли курашга “бандитлар шайкалари”нинг ўзбошимча ҳаракати сифатида баҳолаган. Кейинчалик ҳам халқ онгида совет ҳокимиятига бўлган ишончни янада мустаҳкамлаб, истиқлол фидойиларига нисбатан салбий муносабат уйғотиш мақсадида бу ушбу тамғадан кенг фойдаланилган.

Матбуот саҳифаларида истиқлолчилик ҳаракатининг ривожланиб бориши жараёнида ўлка аҳолисига келтирилган моддий-маънавий зараргина эмас, балки кураш раҳбарлари, жумладан унчалик машҳур бўлмаган ва нисбатан торроқ ҳудудда фаолият олиб борган кўрбошилар тўғрисида ҳам материаллар чоп этилган. Совет ҳукумати томонига ўтган кўрбошиларнинг номлари эса газеталарда бирма-бир санаб ўтилган. Мисол тариқасида “Қизил байроқ” газетасининг 1924 йил 13 август сонидан келтирилган қуйидаги маълумотни келтирамиз:

“Фарғона fronti. Андижон районида ҳаракат қилган кўрбошилардан Мулла Қоратой тўра Келдихўжа ўғли. 1924 йилга келиб бутун курол-яроғларини совет ҳукуматига топшириб, йигитлари билан таслим бўлди.

Абдурахмон ва Таниқул. Ўш, Гулжада ҳаракат қилган. Улар тор-мор этилганда, 20 та от, 150 та қўй, 7 та туя, 60 та хўкиз большевиклар томонидан тортиб олинди.

Даврон, Ботирбек, Жўрабек. Андижон, Жалолобод, Қўрғонтепа ва Ойим қишлоқларида ҳаракат қилганлар. Кейинчалик 600 нафар йигитлари билан мағлуб бўлишган.

Ҳалимбек. Қўқон райони ҳудудларида ҳаракат қилган. Бешта йигити билан асир олинди.

Умарали, Ғанибой. Марғилон уезди Куба маҳалласида ҳаракат қилган. Улар билан бўлган жангларда тинч аҳолидан 26 киши ҳалок бўлади. Уларнинг ўзи эса асир олинди ва отиб ташланди.

Баҳром кўрбоши. Самарқанд атрофларида ҳаракат қилган. “Амирлашкар” унвонида бўлган. Қизил Шарқ атрофларидаги жангларда қўлга олинган.

Мулла Эшон. Каттакўрғон районида ҳаракат қилган. Қизил армия билан бўлган жангларда енгилгандан сўнг, йигитлари тарқалиб кетган.

Бойқул. Хўжанд районида ҳаракат қилган. У ҳам тор-мор келтирилди ва йигитлари тарқалиб кетди.

Очилбек. Жиззах атрофларида ҳаракат қилган. Атрофида 350-400 га яқин йигити билан советларга қарши курашган. Бу ҳудудлардаги энг йирик кўрбошилардан бўлиб, Самарқанд атрофларидаги кўрбошиларнинг расмий бошлиғи ҳисобланиши баробарида, “амирлашкар” унвонига эга бўлган [22].

Газеталарда берилган маълумотларга кўра, бу шахслар 1920–1924 йилларда фаолият кўрсатган кўрбошиларнинг энг кўзга кўринганларидир. Аслида бу даврда истиқлолчилик ҳаракати ёйилган ҳудудларда юзлаб кўрбоши дасталари мавжуд эди. Биргина 1923 йилнинг иккинчи ярмида Фарғона водийсида 230 та кўрбоши ҳаракат қилган бўлса, совет матбуотида истиқлолчилик ҳаракати тугади, деб

хисобланган 1924 йилда Фарғона водийсидаги кўрбоши дасталарининг сони 70 га борган [15; 16].

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борган барча кўрбошиларни том маънода истиқлолчи дейиш мумкин эмас. Уларнинг орасида халқ ва ватан манфаатларидан кўра ўзининг шахсий манфаатларини устур қўйган шахслар бўлган. Ҳатто истиқлолчилик ҳаракатнинг асосий марказларидан бири хисобланган Фарғона водийсида ҳам ўз манфаати учун ҳақиқий босмачилик қилган шахслар бор эди. Бунга ўша давр матбуоти саҳифаларида чоп этилган баъзи бир мақолаларни ўқиб, ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Масалан, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1926 йил 26 январь сонидан чоп этилган “Ҳаққулобод босмачисиға очик суд” номли мақолада куйидаги маълумотлар келтирилади. XX аср 20-йилларининг бошида Андижон уездининг Норин бўлиси Ҳаққулобод қишлоғида яшовчи Сотиболди қози исмли шахс “ўз атрофига юзга яқин йигит тўплаб, ҳаммасини куруллантирғон, шу билан зўр шайка ташкил этган. Ҳаққулобод қишлоғида Сотиболди қозидан таланмағон деҳқон жуда кам бўлғон. Бунга далил учун оз вақт ичида ўн минг пудлаб ғалла, минглаб қўй, от, беш минг танобдан ортиқ ер ва ўнлаб хотинлик бўлғонини кўрсатиш кифоя қилади” [21]. Сотиболдининг бу қадар кучга эга бўлиши сабаби у Ҳаққулобод қишлоғида кўзга кўринган бойлардан бири бўлиб, унинг 2-3 та дўкони, 350 таноб ери, боғли ҳовли-жойлари бор эди. Сотиболди қозининг “босмачи”лар тарафига ўтишига сабаб совет ҳокимиятининг хусусий мулкка бўлган тажовузи эди.

1923–1924 йилларда Фарғона водийсида камида 350-400 та кўрбошилар дастаси ҳаракат қилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, совет ҳукумати “босмачи” деган тамга кўрбошиларнинг халқ орасидаги обрўсига путур етказиш учун танлаганлигини кўраимиз. Совет ҳокимиятининг истиқлолчиларга қарши курашда асосий курулларидан бири хисобланган вақтли матбуот саҳифаларида истиқлолчиларнинг, аниқроғи, кўрбошиларнинг фаолияти ва шахсига алоҳида эътибор бериб, улар ҳақида доимий равишда маълумотлар бериб борилган. Жуда кўп ҳолларда совет журналистлари кўрбошиларнинг бой оиладан чиққанлигини ёки кураш давомида бирор-бир мансабни эгаллаб турганлигини хаспўшлашади [8]. Яъни, Кичик Эргаш миршаблар бошлиғи, Муҳаммад Аминбек эса Марғилон шаҳар милиция бошлиғи бўлганлиги матбуот саҳифалари кўп ҳолларда эсга олинмайди.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, шуни айтиш мумкинки, кўрбошиларнинг кўпи ўз ер-мулкига эга бўлган. Совет ҳокимияти томонидан мулкларни национализация қилиниши билан улар ўз мол-мулкларини қайтариб олиш учун “босмачилик” ҳаракатига қўшилишган ва атрофига большевиклардан зарар кўрган кўплаб деҳқонларни жамлашга муяссар бўлишган. Масалан, Зарафшон музофоти Кармана уезида 1922 йилдан эътиборан истиқлолчилар томонига ўтган Жўракул полвон ҳақида шундай дейилади: “Жўракул полвон Мирза ўғли 1922

йилда босмачилар тарафига ўтганда, унинг қўл остида 40 тача йигит бор эди. Бир йил ичида у томонидан таланмағон жой қолмади. 1923 йилда унинг ўзи келиб ҳукуматқа таслим бўлди. Ҳукумат томонидан қамокқа олингач, қандайдир бир йўл билан қамокхонадан қочади. Ўзи билан бирга сиёсий идоранинг яроғларидан 5 та милтиқ ва 2 та наган тўппончани олиб кетади. Шу кетишда у 1924 йилгача ўзининг 20 чоғлик йигитлари билан босмачилиқ қилғон. 1924 йилнинг июль ойида яна бир милтиқ билан келиб таслим бўлди. Уни қамокга олмоқчи бўлиб турғонларида сиёсий идора раиси ва турма соқчисини уриб қочади ва 1925 йилгача талончилик ишлари билан шуғулланади” [23].

Келтирилган фактдан кўринадики, совет ҳукуматидан, большевиклардан зарар кўрган, кейинчалик ўзига “қўрбоши” унвонини олиб, халқ орасида талончилик билан шуғулланган шахслар ҳам анчани ташкил этган. Уларнинг бу йўлга киришига асосий сабаб яна ўша мол-мулкни қайтариш масаласи бўлган. Албатта, бундай худбин шахсларни биз мустақиллик учун курашган истиқлолчилар, деб айта олмаймиз.

Мана шундай воқеалардан яна бири ҳақида “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1925 йил 3 ноябр сонида ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, 1925 йил 30 сентябрь куни 100 кишилик қуроли гуруҳ Ғилон (Қашқадарё вилояти) қишлоғида тинч аҳолига кечаси ҳужум қилиб, мол-мулкларини талаб, уйларига ўт қўйишган, хотинлар ва болаларни ўлдиришган [24]. Бу каби босқинчиликлар оқибатида ўлкадаги бутун истиқлолчиларнинг халқ орасидаги обрўси тушиб, уларнинг сиёсий мавқеига путур етди. Совет ҳукумати бундан унумли фойдаланиб, ана шундай тўдаларни дастак қилиб олди ва Ватан озодлиги, миллат эрки учун курашган, “моли ва жони Оллоҳ ризоси ва юрт озодлиғи йўлида фидо” [15] бўлган ҳақиқий истиқлолчиларни ҳам босмачи деб эълон қилди.

Мадаминбекдан кейин Туркистон мужоҳидларининг Олий бош қўмондони бўлган Шермухаммадбек Фарғона водийсидаги сиёсий вазиятни назорат қилишга ҳаракат қилди. У большевиклардан озод қилинган ерларда ислом қонун-қоидаларига амал қилган ҳолда, мингбоши, юзбоши, элликбош каби мансабларни тиклаб, солиқларни тартибга солди. Бой-бадавлат кишилар, савдогарлар ва руҳонийлардан эса мол-мулкига мос равишда солиқлар олинди. Ушбу солиқлар совет ҳукумати белгилаган солиқлардан бир неча марта кам бўлса-да, айрим ҳолларда ўзига тўқ ва бой хўжалик эгалари бундай норози бўлган [10]. Шу омил баъзан уларнинг большевиклар томонига ўтиб кетишига сабаб бўлди. 20-йиллар матбуоти саҳифаларида бу ҳолатга ҳам жиддий эътибор берилган. Гарчи большевиклар Туркистонда, умуман мустамлакаларда дунёвий давлат тузиш ғоясини илгари сурган бўлсаларда, халқ ижтимоий-сиёсий ҳаётида руҳонийларнинг роли нечоғлик катта эканлигини яхши тушунар эдилар. Ўша давр журналистларидан бирининг фикрига қараганда, “босмачилиқ ҳаракатида руҳонийлар четда қолғони йўқ. Босмачилар дин, шариат ниқобини кийиб, унинг номидан чиққан бўлсалар, шунчалик хунрезликлар ортадир. Руҳонийлар эса уларга бу ишда раҳнамолик қилиб, фатволар берадир. Босмачилар

тўдаси ўртасида алоқачи вазифасини бажариб, уларнинг халқ орасидаги тарғиботчиси ўрнини эгаллайди” [7].

Мақола муаллифи аксарият руҳонийларнинг истиқлолчилик ҳаракати масаласида тутган позициясини тўғри кўрсатиб берган. Дарҳақиқат, уламоларнинг кўпчилиги даҳрийлик мафқурасига асосланган, исломий қадриятларни назар-писанд қилмаган янги ҳокимият ва янги тузум билан мурося қила олмас эдилар. Шу боисдан улар истиқлолчиларни ғоявий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлар эдилар. Қолаверса, кўп кўрбошилар қўйи табақа вакиллари бўлганлиги ҳам истиқлолчилик ҳаракати фақат бой ва руҳонийларнинг ҳаракати эмас, балки умумхалқ ҳаракат бўлганлигидан далолат беради [20].

Истиқлолчиларнинг олдида доимий равишда қурол-яроқ, озик-овқат масаласи кўндаланг бўлиб турган. Озик-овқат таъминоти асосан улар жойлашган қишлоқ аҳолиси зиммасида бўлган. Аммо йигитларни қуроллантириш масаласи кўрбошилар олдида турган қийин муаммолардан бири ҳисобланарди.

1924 йилга келиб истиқлолчилик ҳаракатининг биринчи даври яқунланди. Иккинчи давр бошланиши билан ҳаракатда бир қадар ўзгаришлар кузатилди. Айниқса, Туркистон ўлкасида совет ҳокимияти мустақамланиб олгандан кейин кўрбошилар фаолиятида кескин муваффақиятсизлик даври бошланди. Кўпчилик кўрбошилар бундай муваффақиятсизликлардан сўнг Афғонистонга ўтиб кета бошладилар. Туркистонда қолиб, ўз фаолиятини давом эттираётган кўрбошилар орасида эса бошбошдоқлик бошланди.

Бухоро истиқлолчиларини қурол-аслаҳа билан таъминлашда Афғонистонга қочиб кетган амир ҳам маълум роль ўйнаган. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг хабар беришича, амир Саид Олимхон 1926 йилнинг бошларида амир Мирбек девонбеги орқали Бухоро истиқлолчиларига 1 000 афғон рупиясини қурол-яроқ сотиб олиш учун жўнатади. Бу пул Сулаймон хўжа исмли шахс қўлига тегади ва у 300 рупияга 40 дона милтиқ олиб (лекин уларнинг кўпи бузук бўлган), Иброҳимбекка жўнатган [5].

Руҳонийларнинг истиқлолчиларга хайрихоҳлиги ва имкон қадар уларга ёрдам берганлиги ҳақида ушбу газетада нашр этилган “Ўрганган кўнгил–ўртансақўймас” номли мақолагувоҳлик беради. Унинг муаллифи Комилжон исмли шахснинг таъкидлашича, Бухоро уламоларининг бир гуруҳи Иброҳимбекка юборган хатларида қуйидагиларни ёзганлар: “Дин ва шариат йўлида курашмоқ учун бизнинг айтганларимизни бажону дил қабул қилиб, ўз хоҳишлари билан талабгор бўлган ўн кишини сизларнинг хизматингизга юборамиз” [6].

1920-йиллар матбуоти саҳифаларида кўрбошилар образи масаласини биз асосан совет ҳукуматига қарашли бўлган нашрлар мисолида кўриб чиқдик, чунки кўрбошиларнинг ҳаёти ва фаолияти хусусида жаҳид матбуотида деярли маълумотлар учрамайди. Гарчи ҳаракатнинг дастлабки даврида ёки 1918 йилнинг кузига қадар нашр этилган миллий

газеталарда (масалан, «Улуғ Туркистон»да) истиқлолчилик ҳаракати тўғрисида баъзи маълумотлар келтирилса-да, уларда кўрбошиларнинг шахси ва фаолиятига тўхталмаган.

Матбуот саҳифалари, шунингдек бошқа манбаларда келтирилган ва кўрбошилар фаолиятини ёритган маълумотларга таяниб, уларнинг фаолиятига хос бўлган қуйидаги асосий функцияларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кўрбошилар -

ўз дасталарига командирлик қилишган;

йигитлар устидан назорат олиб борганлар;

қўл остидаги одамларга маънавий раҳнамолик қилганлар;

ўзлари назорат қилган ҳудудда тинчлик ва осойишталикни сақлаганлар.

Кўрбошилар, энг аввало, ҳарбий соҳадан хабардор бўлсаларгина, бу унвонга сазовор бўлганлар. Лекин улар орасида ҳамжихатлик ва жипслик, бирлик ва ҳамкорлик йўқлиги боис ўзаро ихтилофлар келиб чиққан. Айрим кўрбошиларнинг фақат ўз мол-мулкани кўпайтириш йўлида қилган ҳаракатлари туфайли бу низолар кучайган. Масалан, Сурхондарё вилоятида энг йирик кўрбошилар Мустафоқул ва Хуррамбек бўлганлар. Мустафоқул бой ва халқ орасида обрў-эътибор қозонган шахс бўлган. Ўзаро келишмовчиликлар туфайли Эшнӣез исмли кичик кўрбошилардан бири уни ўлдирган эди. Совет ҳокимияти мол-мулкани тортиб олгандан кейин аламзада Эшнӣез 40 чоғли йигитдан иборат гуруҳ тузиб, ўз қишлоғи ва атроф ҳудудларни талаш билан шуғулланган. Кейинчалик совет ҳукумати томонидан қўлга олиниб, 1926 йилда отувга ҳукм қилинган [13].

Мустафоқул масаласига қайтадиган бўлсак, у 1920–1926 йиллар мобайнида совет ҳокимиятига қарши истиқлолчилик курашини олиб борган ватанпарвар кўрбошилардан бўлган. У Хуррамбек билан маслаҳатлашиб иш кўрган ва Шеробод-Бойсун ҳудудларида совет ҳукуматининг амалга ошираётган тадбирларига тўсқинлик қилган, совет хизматчиларини жисмонан йўқ қилишга, марказга юборилаётган юкларни тўхтатиб қўйишга ҳаракат қилган. Мақола муаллифи Мустафоқулнинг эрк учун курашда аҳолининг ёрдамига таянганлигини тан олиб, “деҳқонлар унинг кучини, руҳонийларнинг ёрдам беришларини кўруб, Мустафоқулнинг ташвиқотларига тамом берилдилар ҳам уни қўшни душман қабилалардан ҳамда қизил аскарлардан ҳимоя қилғувчи киши ҳисоблайдилар”, деб ёзади [13; 14].

Кўрбоши Эшнӣез ва Мустафоқулнинг ўзаро муҳолифати икковининг икки хил мақсад йўлида кураш олиб бориши оқибатида келиб чиққан эди. Большевиклар ҳақиқий истиқлолчи – Мустафоқулдан қутулгач, осонлик билан маҳаллий талончилар раҳбари – Эшнӣезни йўқ қилдилар. Мустафоқулнинг эрк учун курашган шахс эканлигига Туркистон тарихининг зукко тадқиқотчиси Аҳмад Заки Валидий ҳам гувоҳлик бериб, у жуда ақлли, тадбиркор, истиқболни кўриб иш қиладиган, дунёдаги аҳволдан хабардор шахс бўлиб, молиявий ишлар билан шуғулланар, ўзбекларнинг юз уруғидан эди, деб ёзади [1. 92-93-б.].

Валидий ўз хотираларида истиқлолчилар ва уларнинг раҳбарлари «элни таловчи, босқинчи» эмасликларини, балки “ўз Ватанига содиқ, фидойи, дунё аҳволдан воқиф кишилар” эканликларини қатор қўрбошилар мисолида яққол кўрсатади [1. 137-б.]. Валидийнинг сўзларини совет матбуоти саҳифаларидан жой олган айрим материаллар ҳам тасдиқлайди.

Большевистик тарғибот халқ онгида қўрбошиларнинг салбий образини шакллантириш учун барча воситаларни ишга солди. Матбуот саҳифаларида имкон қадар уларнинг фаолиятини қора буёқларда тасвирлашга ҳаракат қилинди. “Қўрбоши” номини ўзига тақаб олган айрим шуҳратпараст кишиларнинг қирғинларию талончиликлари бўрттириб кўрсатилди. Халқ орасида қўрбошиларнинг ҳатти-ҳаракатларидан жабрланган одамларни топиб, улардан оғзаки ва матбуот орқали олиб борилган тарғиботдан кенг фойдаланилди. Қ.К.Ражабовнинг ёзишича, большевиклар махсус хуфялар ва жосуслар ёрдамида ҳаракат сафларидаги бирликни парчалашга, қўрбошилар ўртасида келишмовчилик ва ўзаро ихтилофларни янада авж олдиришга уринганлар. Бахтга қарши, улар ақсарият ҳолларда ўз қабиҳ режаларини амалга оширишга муваффақ ҳам бўлганлар. Қизил армия жангчилари кўп ҳолларда кечалари мусулмонча кийиниб, қишлоқларга бостириб кирганлар. Совет қўмондонлиги бу ҳаракатларни “босмачилар” уюштирди, деб эълон қилди ва халқни мунофиқларча алдади [16]. Бундай сиёсат натижасида большевиклар совет ҳокимияти томонига ўтиб кетган истиқлолчилар оз эмас эди.

Шундай бўлса-да, ўзининг халқпарварлиги, дин ва миллатга фидойилиги билан ном қозонган ҳақиқий йўлбошчи қўрбошилар ҳаракат жиловини ўз қўлларига олдилар. Шундайлардан бири Иброҳимбек эди. У халққа мурожаат қилиб, сезиларли даражада пасайган истиқлолчилик ҳаракатига янгидан туртки бериш, халқни оёққа турғизиш ва унда ғалабага ишонч уйғотишга интилди. Унинг 1926 йил 8 мартда эълон қилинган мурожаатномаси шундан далолат беради. Жумладан, унинг манифестида [11] куйидагилар сатрлар бор эди:

“Етти йил вақт ўтди, большевиклар, кофирлар қўлида жабрландик, Ватан ҳам мол-мулкларимиздан, ота-она, қариндошларимиздан айрилдик. Айримларингиз душман қўлига асир тушиб, тавқиф бўлдингиз. Сизнинг тинч вақтингиз келди. Ҳозир ислом ҳокимияти яна бошланғусидир. Чунки бутун мамлакатлар мусулмонларга ёрдам учун бирлашдилар. Болшавикларни йўқотиш учун бизларга Англия, Франция, Италия, Япония, Германия, Америко ва Хитой ёрдам кўрсатадилар. Улар бизга бир мунча минг аскар, 500 аэроплан ва жуда кўп замбарак берадилар. Мазкур аскарлар Афғонистонга келган ва Амударё қирғоғида тайёр турадилар. Ҳозирги вақтда Афғонистон амири жуда кўп аскар, замбарак тайёрлаган, у шу аскар билан бизга ёрдамга келиб, большевикларга қарши уруш бошлағусидир. Бу уруш рамазон ойиғача ёхуд ундан кейин бўлса керак” [11].

Аммо бу даврда Иброҳимбекнинг ватанпарвар қўрбошилар ва йигитларни тўплаш йўлида қилган уринишлари зое кетди [25]. Совет

ҳокимияти бу вақтга келиб бутун Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб бўлган, бу ерда ҳудудий чегараланишни амалга ошириб, миллий республикаларни тузган эди. Иброҳимбекнинг сўнги уринишлари ва хитобномалари совет ҳокимияти учун хавфли бўлмай қолди. Қолаверса, аҳоли ҳам Иброҳимбек илгари сурган режаларнинг амалга ошишига шубҳа қила бошлади. Натижада Шарқий Бухорода ҳам совет ҳукуматининг идоралари мустаҳкамланиб борди ва тез орада Иброҳимбек ҳамда унинг қўшини қизил армия томонидан йўқ қилинди [3]. Матбуот ва маориф тизимида олиб борилган тарғибот-ташвиқот ишлари ўз натижасини берди: кўп ёшлар онгу шуурига қўрбошиларга нисбатан нафрат туйғуси сингдирилиб, большевистик тарбия олган янги авлод шакллана бошлади.

Фарғона водийсида ҳаракат қилган қўрбошилар ҳарбий ва сиёсий жиҳатдан Бухоро ва Хива истиқлолчиларига қараганда фаол бўлганлигини даврий матбуот органлари тасдиқлайди. Айниқса, бутун Туркистон истиқлолчилари ичида энг обрўли ҳисобланган Мадаминбек ва Шермуҳаммадбеклар бошқа қўрбошилардан алоҳида ажралиб турганлар. Улар юртимизда босқинчи советларга қарши озодлик курашини олиб борибгина қолмай, балки бу ерда мустақил давлат тузиш, ўз ҳукуматини ташкил этиш борасида муҳим ишларни амалга оширдилар [17; 19]. Айни вақтда Иброҳимбек, Жунаидхон, Мулла Абдукахҳор, Давлатмандбек сингари озодлик яловбарборларининг ҳам истиқлол учун курашда катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Ўша давр газеталарида қўрбошилар ниҳоят савияси паст шахслар сифатида талқин этилдики, кейинги олтмиш-етмиш йил мобайнида ҳам кўпчилик аҳоли уларнинг ҳақиқатан ҳам мутаассиб “босмачи” эканлигига ишонди. Тоталитар тузум шароитида қўрбошиларга босилган “қароқчи”, “талончи” каби тамғалардан четга чиқиш, уларнинг фолиятига холисона, объектив баҳо беришнинг имкони бўлмади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, XX асрнинг 20-йилларидаги совет матбуотида қўрбошилар шахси, уларнинг фаолияти тўғрисида талай материаллар мавжуд. Лекин уларнинг аксарияти турли-туман уйдирмалардан холи эмас. Шунга қарамай, матбуот саҳифаларида бу борада диққатга сазовор материаллар ҳам учрайди. Газета ва журналлар қўрбошилар образига доимий эътибор бериб, 1918–1935 йиллар мобайнида давом этган истиқлолчилик ҳаракатининг ютуқларини ҳам, мағлубиятини ҳам асосан унинг раҳбарлари – қўрбошиларнинг фаолияти билан боғлаган [14].

Қўрбошилар ўз қўл остига бирлашган йигитларни озиқ-овқат, қурол-яроқ, ўқ-дори, турар-жой ва ҳоказолар билан таъминлаш ўз вазифаси, деб ҳисоблар эдилар. Шунинг учун қўрбошилиқ лавозимига ўз одамларига ғамхўр, масъулиятли, ҳаётий тажрибага ва халқ орасида обрў-эътиборга эга бўлган шахслар сайланар эди.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, қўрбошилар масаласи XX

асрнинг 80-йилларида “қайта куриш” ва ошкоралик сиёсати туфайли яна матбуот саҳифаларида муҳокама этила бошланди. Эълон қилинган мақолалар ва “давра суҳбатлари”да уларнинг фаолиятини холисона ёритишга ҳаракат қилинди. Хусусан, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг улар ҳақиқий ватанпарвар, миллий истиқлол, миллат келажаги учун курашган қаҳрамонлар сифатида талқин этила бошланди. Республикамиздаги ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий вазият тубдан ўзгариши туфайли халқимиз учун қоронғу бўлган кўплаб тарихий фактлар олимлар томонидан жамоатчиликка тақдим этила бошланди. Истиқлолчилик ҳаракатининг йўлбошчилари ҳисобланган кўрбошилар шахси, фаолияти ва тақдири билан боғлиқ бўлган тарихнинг номаълум саҳифалари ҳам ҳозирги кунда ўз илмий ечимини топди. Бу борада янги-янги тадқиқотлар олиб борила бошланди. Кўрбошиларнинг юрт олдида, келажак авлод олдида қилган хизматлари нақадар улуғ эканлиги аниқланмоқда. Истиқлолчилик ҳаракати давом этган ўша суронли даврда хорижий давлатларга чиқиб кетган кўрбошилар, уларнинг авлодлари ҳамда тақдири хорижлик ватандошларимизнинг асарлари орқали халқимизга маълум бўлмоқда. Уларнинг ҳарбий ва сиёсий соҳада кўрсатган шижоати, мустақил миллий давлат тузиш йўлидаги фидойилиги миллий давлатчилигимизни тиклаш йўлида қўйилган муҳим қадам эканлиги эътироф этилмоқда.

Адабиётлар

1. Аҳмад Заки Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер: Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан: Хотиралар // Бошқирд тилидан Ш. Турдиев тарж. Китобнинг айрим қисмларини Ш. Холмурод таржима қилган. – Тошкент, 1997. – 280 б.
2. Арслонзода Р.А. Бир суҳбат тарихи // Водийнома. 2019. №. 2. Б. 36-40.
3. Васильевич В. Бонапарт из локая // За партию. 1927. – № 3. – С. 121-129.
4. Ибодинов А. Кўрбоши Мадаминбек (хужжатли қисса). – Тошкент, 1993. – 64 б.
5. Комилжон. Ўрганган кўнгил – ўртанса қўймас // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 22, 28 март.
6. Комилжон. Ўрганган кўнгил – ўртанса қўймас // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 2 июнь.
7. Комилжон. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 2 ноябрь.
8. Мансаблик босмачилар сўроғи // Қизил Ўзбекистон. 1925 йил 24 сентябрь.
9. Муҳаммад Аминбек билан сулҳ музокараси // Янги Шарқ. 1920 йил 26 март.
10. Н. Вести с басмаческого фронта // Известия (Андижан). 2 августа 1920 г.
11. Н. Иброхимбек кўрбошининг “Манифести” // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 7 июль.

12. О.Ш. Кўнгилли тўда бошлиғи Эшнӣз // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 12 август.
13. О.Ш. Қўрбоши Мустафокул ким эди? // Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 17 август.
14. Последствие басмачества // Туркестанская правда. 7 ноября 1927 г.
15. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон учун мужодалалар (1917-1935 йй.) // Жамият ва бошқарув. 1998. – № 3. – Б. 45-51.
16. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон учун мужодалалар (1917–1935 йй.) // Жамият ва бошқарув. 1998. – № 4. – Б. 62-69.
17. Ражабов Қ. Мадаминбек. – Тошкент, 2011. – 40 б.
18. Ражабов Қ. Шермухаммадбек. – Тошкент: Abu matbuot-kosalt, 2011. – 56.
19. Ражабов Қ. Туркистон кўрбошилари қисмати // Гулистон. 2003. – № 1. – Б. 12-15.
20. Хидыр Алиев. На помощь разоренному дехканству // Наш путь. 1923. – № 1. – С. 26-28.
21. Қизил Ўзбекистон. 1926 йил 26 январь.
22. Қизил байроқ. 1924 йил 13 август.
23. Қизил Ўзбекистон. 1925 йил 25 сентябрь
24. Қизил Ўзбекистон. 1925 йил 3 ноябрь.
25. Mim. Ibrahim Bey Lakaylı // Yaş Türkistan. 1931. – № 20. – S. 26-28.